

Achtergrond

Jacob Knegtel

Een grens van water

Menno van
Coehoorn en
de totstand-
koming van
de Zuider-
waterlinie

Jacob Knegtel (1990) studeerde Sociale Geografie aan de Universiteit Utrecht en Erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel werkt hij als wetenschappelijk onderzoeker bij de Alliantie Zuiderwaterlinie en is hij als zelfstandige werkzaam als tuin- en landschapshistorisch onderzoeker.

In zijn onlangs verschenen boek *De Veertigjarige Oorlog: 1672-1712* geeft historicus Olaf van Nimwegen een verwaarloosde periode in de Nederlandse geschiedenis een gezicht: drie aaneengeschakelde oorlogen die de machtsverhoudingen in Europa kristalhelder weerspiegelden. Het was een periode waarin de Nederlandse Republiek de vergulde poorten van de Gouden Eeuw achter zich zag sluiten en bijna ten onder ging aan het Franse leger van de Zonnekoning. Maar deze periode bracht ons land ook innovatie en wederopstanding.

De onderbelichte Brabantse linie

Weinig historici hebben voorbij het canónieke verhaal gekeken dat onze geschiedenisleraren ons hebben verteld. De Hollanders zaten veilig achter de Hollandse Waterlinie, maar wat gebeurde er bijvoorbeeld in het oorlogsvermoeide Brabant? Nieuw onderzoek werpt licht op dit onderbelichte gebied en toont ons de geboorte van een defensief systeem dat een stempel zou drukken op de verdediging van de Republiek en het Koninkrijk dat volgde: de Zuiderwaterlinie. Dit artikel is het resultaat van recent onderzoek naar deze onderbelichte Brabantse linie en geeft voor het eerst een integraal overzicht van zijn totstandkoming.

Verdedigen met water

Tijdens het Rampjaar had Lodewijk XIV maar twee grote vijanden: de tijd en het water. Door strategische gebieden te inunderen, ofwel opzettelijk onder water te zetten, kon de Nederlandse Republiek zelfs het grootste leger van Europa een halt toeroepen. Voor dat de Zonnekoning in 1672 oog in oog stond met de Hollandse Waterlinie, kreeg hij eerder dat jaar al natte voeten rondom 's-Hertogenbosch. Het innemen van de Moerasdraak was zinloos: de inundaties rondom de stad maakten een belegering onmogelijk. Staats-Brabant was als Generaliteitsland al sinds de Tachtigjarige Oorlog de frontlinie van de machtsconflicten waarin de Republiek zich verwikkelde. Om die reden

was dit het gebied waar innovatie en oorlogsvoering samenkwamen en de praktijk van inundatie werd omgevormd tot defensief systeem. Al in 1628 werd tussen Bergen op Zoom en Steenberghe de eerste verdedigingslinie in Nederland aangelegd die berustte op systematische inundatie, oftewel het gecontroleerd onder water zetten van inundatievlakken. Een stelsel van wallen en drie forten moest ervoor zorgen dat de sluizen werden beschermd en de defensieve positie van Holland verder werd vergroot, en dat zowel zoet als zout water kon worden ingezet.

Uiteindelijk lag de nadruk in de verdediging van de Republiek op het versterken van steden. Immers, door het innemen van steden konden landsgrenzen worden verschoven en meters worden gemaakt. Het Rampjaar 1672, en de Hollandse Oorlog (1672-1679) die daarop volgde, hadden pijnlijk duidelijk gemaakt hoe slecht de vestingsteden in de Republiek erbij lagen. Extra aandacht ging uit naar de reeks van Brabantse vestingsteden langs de Maas. Willem III gaf in 1679 het startsein voor het doorvoeren van grootschalige versterkingen langs deze zuidelijke frontier, van het strategische Bergen op Zoom in het westen tot het haast verwoeste Grave in het oosten. De Republiek mocht blij zijn dat ze al deze vestingsteden nog in handen had, want het had niet veel gescheeld of Staats-Brabant was een paar jaar eerder aan de Zonnekoning overgedragen in ruil voor vrede. Maar pas in 1695 werd dit bouwproject naar een hoger plan getild door de aanstelling van de Friese vestingbouwer en strateeg Menno van Coehoorn (1641-1704) als 'directeur fortificatiën'.

De bouwperiode van Menno van Coehoorn

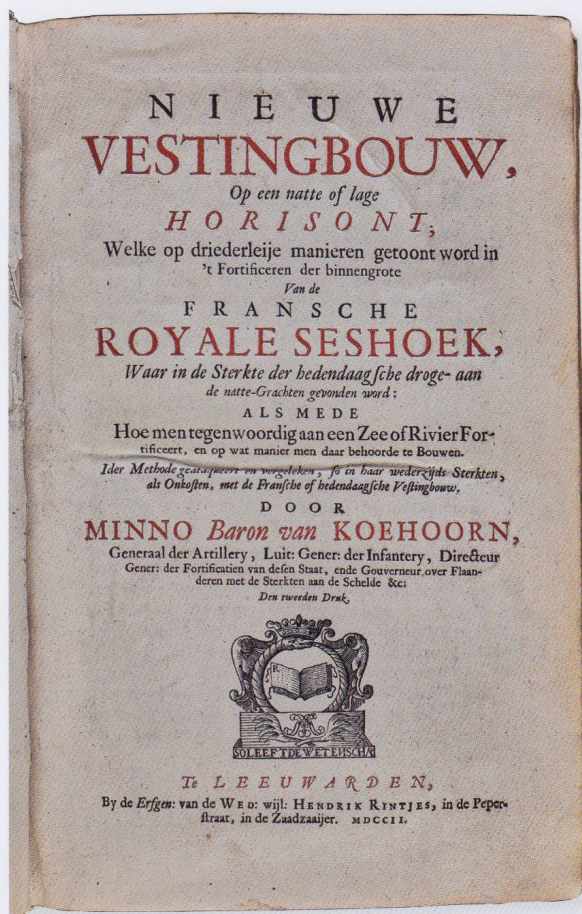
Menno van Coehoorn viel bij stadhouder-koning Willem III op vanwege zijn herovering van de vestingstad

Portret van Menno baron van Coehoorn (1641-1704), generaal der artillerie en vestingbouwkundige. Kopie naar het schilderij van Caspar Netscher, circa 1675-1700. (Olieverf op doek. Collectie: Rijksmuseum, Amsterdam)

Boven: Plattegrond van de Linie tussen Bergen op Zoom en Steenberg. TABVLA Bergarum ad Zomam Stenbergae et novorum ibi operum, getekend door Franciscus van Schooten en gedrukt door Willem Blaeu, circa 1629. In: Hugo Grotius, *Grollae obsidio cvm annexis*, Amsterdam: Willem Blaeu, 1629. (Kopergravure. Collectie: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Rechts: Titelpagina Minno Baron van Coehoorn, *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont...*, Leeuwarden 1702. (Brabant-Collectie, Tilburg University)

Namen, een overwinning die misschien nooit mogelijk was geweest zonder zijn kennis van fortificatiën. Hij wist als geen ander hoe een vestingstad, een strategisch gelegen stad met uitgestrekte stenen en aarden fortificatiewerken, optimaal beschermd kon worden tegen een vijandige belegering. Zijn 'Nieuw-Nederlandse vestingstelsel' onderstreepte het belang van

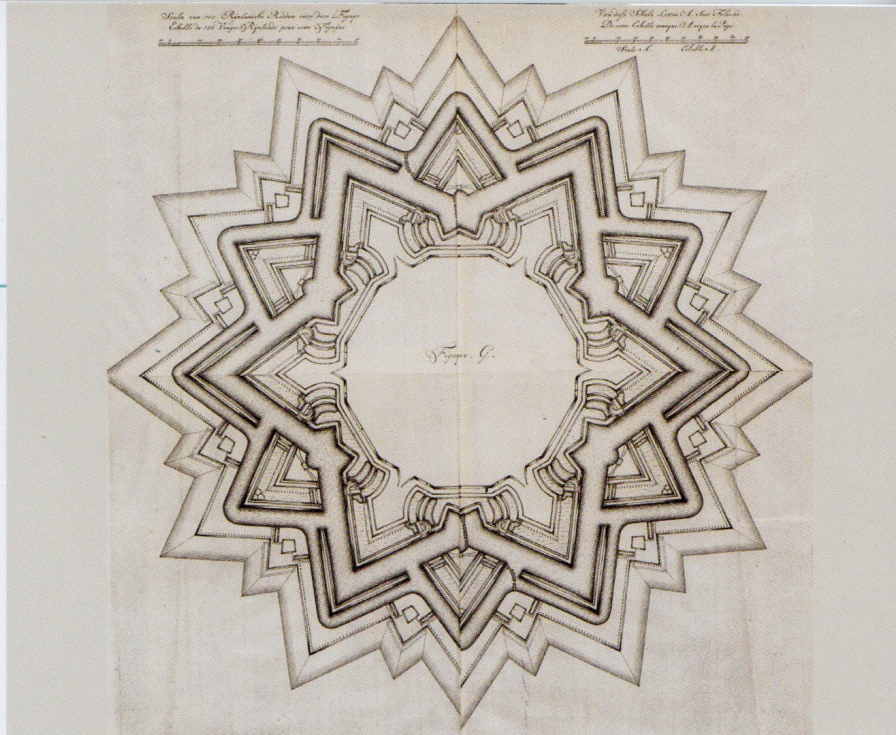
landsverdediging, in tegenstelling tot de eeuwenoude focus op stadsverdediging. Om een groot leger te stuiten was het versterken van een stad niet voldoende. Er moest volgens Van Coehoorn ook optimaal gebruik worden gemaakt van het terrein tussen steden. Hij zag het toenemende gebruik van inundatie dan ook als een belangrijke ontwikkeling, aangezien laaggelegen polders en moerassen zo konden dienen als verdedigingswerken. Nergens anders in Europa werd op deze manier naar de verdediging van een land gekeken. Alleen had Van Coehoorn weinig tijd om de Brabantse frontiersteden te versterken. Iedereen wist dat Lodewijk XIV na de op handen zijnde dood van de Spaanse koning Karel II zijn zinnen opnieuw zou zetten op de Nederlanden. De Friese vestingbouwer begon dan ook meteen met het versterken van de meest vervallen steden, Bergen op Zoom en Grave. Later werden ook de overige vestingsteden – Breda, Willemstad en 's-Hertogenbosch – meegenomen in de werkzaamheden langs de frontier. De voortgang verliep stroef, want het geld moest geleend worden, in de wintermaanden kon nauwelijks gewerkt worden en de bevoorrading van materiaal verliep niet altijd vlekkeloos. In de tussentijd had de Zonnekoning al verscheidene steden in de Spaanse Nederlanden, ten zuiden van Staats-Brabant ingenomen. In 1701 liep de oorlogsdreiging op en Willem III beseftte dat de Brabantse vestingen niet sterk genoeg waren om het grote Franse leger weerstand te bieden. Van Coehoorn kwam toen met het idee om langs de gehele zuiderfrontier een systeem van aangeschakelde inundaties aan te leggen. Twee jaar eerder legde hij al de basis van een reeks inundaties door heel Staats-Vlaanderen en met de ingreep in 1701 zou langs de gehele zuidgrens van de Republiek een

ketting van water kunnen worden gerealiseerd, met de vestingsteden als schakels. In datzelfde jaar werden de ontwerpen van dit enorme systeem klaargemaakt. Lodewijk XIV kon tijdens de jaren die volgden niet doorstoten naar de Republiek. Dat betekende dat het bouwprogramma, inclusief de waterlinie, omstreeks 1750 kon worden afgerond. Willem III en Menno van Coehoorn, die respectievelijk in 1702 en 1704 overleden, hebben dit systeem nooit met eigen ogen kunnen aanschouwen. In de eeuwen die volgden zou de zuiderfrontier – zoals dit systeem genoemd werd – meermaals worden ingezet bij iedere oorlogsdreiging en niet alleen tegen de Fransen. Vanaf het uitbreken van de Belgische Opstand in 1830 heeft langs de gehele zuidgrens van de Republiek zelfs negen jaar lang een flinke laag water gestaan.

Van Coehoorn zorgde ervoor dat in de eerste helft van de achttiende eeuw voor het eerst in de geschiedenis van de Republiek een waterlinie werd aangelegd langs de hele zuidgrens van het land. Tot dan toe was nog nooit een systematische waterlinie ontworpen die een reeks van vestingsteden aaneenschakelde. Deze linie was een voor die tijd volstrekt nieuw staaltje waterbouw en een uniek defensief wapen in de Europese oorlogsvoering. Sébastien Le Prestre de Vauban, de Franse evenknie van Menno van Coehoorn, versterkte tijdens de laatste decennia van de zeventiende eeuw eveneens een keten van vestingsteden, die hij de *Frontière de Fer* of 'IJzeren Grens' noemde. Van Coehoorn is de boeken ingegaan als het genie dat daar met zijn *Frontière d'Eau*, zijn 'grens van water', een schepje bovenop deed. Vandaag staat het Brabantse deel van deze verdedigingslinie, inclusief de historische voorlopers van voor en toevoegingen van na Van Coehoorns tijd, bekend als de Zuiderwaterlinie.

Land, logistiek en leed

De totstandkoming van de Zuiderwaterlinie en de ontwikkeling van inundatie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Na het begin van de negentiende eeuw heeft dit proces van watermanagement avant la lettre geen noemenswaardige innovatie meer gekend. Toch hebben de negentiende-eeuwse waterlinies, zoals de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de afgelopen decennia altijd hoger op de onderzoeksagenda gestaan. Nieuw onderzoek naar

Weergave van een fortificatie (Figuijre G) uit: Van Coehoorns Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont. (Collectie: Nationaal Militair Museum, Soest)

de Zuiderwaterlinie maakt niet alleen de kennislacune over de Brabantse linie ongedaan, maar onderstreept daarnaast het belang van interdisciplinair onderzoek. De bouwperiode van Menno van Coehoorn raakt namelijk zowel aan landschaps- als waterbouwkundige geschiedenis. Daarnaast staat de waterlinie voor een sociaal-maatschappelijk trauma, beleefd door de boeren en burgers die in de schaduw stonden van de linie.

Landschap

Terwijl de politieke situatie rond het jaar 1700 verklaart waarom de Zuiderwaterlinie is gebouwd, illustreert het historische landschap op welke manier deze linie werd aangelegd.

In het rapport van zijn inspectiereis van 1698 zette Van Coehoorn deze zienswijze nogmaals uiteen. De directeur-generaal zag de werken het liefst "geleght naer den eijch van het terrain". Hij beschreef dan ook nauwkeurig hoe het landschap kon bijdragen aan de inpassing van de versterkingen. Zo zag hij de zandrug (de 'zoom') waarop Bergen op Zoom is gebouwd, als zijn 'zandkasteel'. Daar waar hij nieuwe, hooggelegen vestingwerken wilde hebben, groef hij delen van de rug af. Maar de schaal waarop Menno van Coehoorn gedurende de vierjarige bouwperiode ingreep in het landschap, blijkt vooral uit de inundatieplannen. Zoals gezegd was het idee van aaneengeschakelde systematische waterlinies nieuw in die tijd en het uitvoeren van de onderwaterzettingen verliep dan ook niet zonder problemen. Zo stortte in maart 1698 bij Breda de Grote Sluis in de Mark in, waardoor het inundatiewater bij de stad wegliep. In juli kwam er bericht uit Steenberghe dat door de hete zomer de inundaties in volume afnamen, terwijl men in 's-Hertogenbosch moeite had om

Kaart van Staats-Brabant uit 1748, uitgegeven door Covens & Mortier te Amsterdam, met daarop aangegeven het Brabantse gedeelte van de zuiderfrontier. De vestingen zijn rood aangegeven en de inundatiegebieden blauw. (Collectie: Riksarchief, Oslo)

het inundatiepeil op het gewenste niveau te houden. In augustus braken bij Heusden de dijken en dammen bijna door, waardoor de inundatie tussen Heusden en Breda gevaar liepen lopen. Hoe dan ook, door schade en schande werd men wijs. Van Coehoorns werkwijze zette een professionalisering van het ingenieursvak binnen de vestingbouw in gang, van waaruit de oprichting van de Dienst der Genie en het Corps Ingenieurs kon geschieden.

Bouwkunde

De bouwperiode van Menno van Coehoorn leert ons veel over de noodzaak van de Zuiderwaterlinie. Zowel voor de hooggeplaatste ingenieur als voor de timmerman was de urgentie van het bouwprogramma voelbaar. Het lot van de Republiek stond op het spel, dus haast was geboden. Van Coehoorn probeerde zijn experts zo goed mogelijk over de vestingsteden te verdelen. Zo werd ingenieur Lucas du Mée, die in het eerste bouwjaar nog werkzaam was als assistent in Bergen op Zoom, in 1699 belast met de directie van de werkzaamheden in Breda. Ook kwam het voor dat de directeur van de ene vestingstad expertise inwon bij een directeur van een andere vestingstad. Tobias Reynhards, die de directie in Grave superviseerde, deed in de zomer van 1700 een beroep op de kundigheid van directeur Johan Vleugels van Bergen op

Zoom. Vleugels bracht daarop een bezoek aan Grave om Reynhards te assisteren met de bouwplannen voor een muur langs de Maas.

Naast expertise moesten ook bouwmaterialen en gereedschap zo goed mogelijk over de vestingsteden worden verdeeld. Gijsbert Bloteling, de meester-metselaar die Van Coehoorn hielp bij het opknappen en aanpassen van de vestingwerken langs de frontier, had als taak het werktempo in de verschillende vestingsteden in de gaten te houden en bijtijds een inventarisatie te maken van het benodigde materiaal. Ook werd vanwege de tijdsdruk het hergebruik van materialen zoveel mogelijk aangemoedigd. In Bergen op Zoom bijvoorbeeld werden oude daktegels hergebruikt als fundering voor rollagen in de nieuwe vestingmuur. Daarnaast kocht de Staat de ruïne van een voormalige kerk in Bergen op Zoom op, zodat de bouwmaterialen van de nog overeind staande pilaren konden worden gebruikt voor het versterken van de nieuwe vesting.

Maatschappij

De bewaarde stemmen uit de tijd van het bouwprogramma brengen ons dicht bij de grote veranderingen langs de zuidelijke frontier. Het zijn de individuele, persoonlijke verhalen uit deze tijd die dit gigantische project een menselijk gezicht geven. Aan de schaduwzijde van de linie stonden namelijk de inwoners van

Aannemers, ingenieurs en bouwlieden. In: Allain Manesson Mallet, *De Werken van Mars of de Konst des Oorlogs*, Amsterdam 1686. (Collectie: Universiteitsbibliotheek Leiden)

Brabant, die vooral op een indirecte manier met het bouwproces te maken kregen. Iemands individuele positie binnen de maatschappij bepaalde hoe ingrijpend deze invloed voor die persoon was. Zo was het bouwprogramma veel landeigenaren een doorn in het oog, maar zij konden nog rekenen op vergoeding voor de grond die ze moesten opofferen. De groepen mensen met minder macht vonden minder gehoor. Het boerenverdriet was wijdverbreid in Staats-Brabant, met name vanwege de destructieve gevolgen van inundatie.

In 's-Hertogenbosch waren het afgevaardigden van nabijgelegen dorpen en polders, zoals Orthen en het Bossche Broek, die zich verenigden in hun protest tegen inundatieschade. Zij lieten aan de Raad weten dat hun landerijen al tien jaar lang voor het grootste gedeelte van de tijd waren geïnundeerd, met bedorven gewassen tot gevolg. Het was een moedige, maar vergeefse poging. Ook de bewoners van de polders bij Vught konden een jaar later fluiten naar compensatie. In zeldzame gevallen kwam er een antwoord vanuit bestuurlijke hoek, zoals voor de omwonenden van Steenberghe die in 1701 vanwege inundatieschade bij de Raad van State aanklopten. Beloftes van vergoedingen werden destijds echter nauwelijks nagekomen, aangezien de staat weinig geld had en investeringen in oorlog de voorrang kregen. Het volk moest in de schaduw van de waterlinie buigen voor de realiteit van oorlogsvoe-

ring en voor de wanhoop van de Republiek. Menno van Coehoorn kwam met een onorthodox antwoord op de penibele situatie waarin de Republiek zich omstreeks 1700 bevond en Staats-Brabant betaalde de rekening. Deze dualiteit van landsverdediging – behoud van de Republiek maar ramspoed voor de boeren – kenmerkt het verhaal van het buffergebied dat we nu onze mooie provincie mogen noemen. Onderbelichte hoofdstukken zoals deze verdienen daarom veel meer aandacht. ■

Bronnen

- Archief Raad van State (1581-1795), Nationaal Archief, Den Haag.
- Archief Staten-Generaal (1576-1796), Nationaal Archief, Den Haag.
- B. Bevaart e.a., *Vier eeuwen militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 2018).
- J. Cuijpers, *Zuiderwaterlinie Erfgoedvisie* ('s-Hertogenbosch 2019).
- J.P.C.M. van Hoof, 'Nieuwe manieren, sterke frontieren. Het bouwconcept van Menno van Coehoorn en zijn aandeel in de verbetering van het verdedigingsstelsel', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 118:4 (2003), p. 545-566.
- J.P.C.M. van Hoof, *Menno van Coehoorn. Vestingbouwer, belegeraar, infanterist* (Utrecht 2004).
- W. Klinkert, 'Water in oorlog. De rol van het water in de militaire geschiedenis van Holland na 1550', in: E. Beukers (red.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt* (Hilversum 2007).
- O. van Nimwegen, *De Veertigjarige Oorlog 1672-1712* (Amsterdam 2020).